

Szigeti Tamás

ANTOLÓGIA A GYŰLÖLETBESZÉD- VITÁRÓL¹

Kevés téma létezik ma Magyarországon, ami olyan szenvedélyeket képes kiváltani az alkotmányjogászokból, mint a gyűlöletbeszéd büntetése. Ez elsősorban abból a különleges tényből fakad, hogy az Egyesült Államok mellett Magyarország kivételével nincs más olyan ország, amely ne üldöznék a jog (és elsősorban a büntetőjog) eszközével a náci, rasszista, xenofób és homofób beszédeket. Legalábbis papíron.² Meglepő módon a legutóbbi vita egy olyan bírósági döntés alapján robbant ki, amelyet minden fél üdvözölt: a Magyar Gárda feloszlását a római egyezményrel összeegyeztethetőnek tartó strasbourgi döntésből indult újra legutóbb gyűlöletbeszéd-vita.³ A magyarországi vita sajnálatos módon mára egymással kibékíthetetlen és bántóan leegyszerűsítő tételekre redukálódott. A szólásszabadság védelmét védő álláspont mellett érvelők gyakran az 1992-es határozat nem túl szerencsés szavait citálják, miszerint a több szó-lás szül majd társadalmi toleranciát. A szólást korlátozó álláspont szerint pedig „minden a szavakkal kezdődik”. A gyűlöletbeszéd tiltásának a hiánya alapvetően hozzájárult a romák szisztematikus társadalmi kirekesztettségéhez, a sorozatgyilkosságokhoz és a politikai antiszemitizmushoz.

A Michael Herz és Molnár Péter által szerkesztett *The Content and the Context of Hate Speech* szerencsére mindkét leegyszerűsítésen túlmegy. A két előszó mellett huszonkét tanulmányt és négy interjút tartalmazó, több mint félezer oldalas kötet a magyar olvasó számára is lehetőséget biztosít arra, hogy kapcsolódni tudjon a gyűlöletbeszéd-ről szóló vita újabb elágazásaihoz. A kötetet a patikamérlegesen mért egyensúly jellemzi: szinte pontosan fele-fele arányban képviseltetik magukat a vitában szembenálló álláspontok. Beszédes, hogy még a két bevezetőn is osztoznak a gyűlöletbeszéd törvényekkel szemben kritikus (Haraszti Miklós) és az amerikai szólásszabadság doktrínát kritizáló (Adam Liptak) szerzők.

Egy sokszerzős gyűjteményes kötet esetén kézenfekvő lehet annak vizsgálata, hogy van-e valamilyen szervező elv az egyébként eltérő színvonalú írások mögött. Herz és Molnár bevezetőjéből annyit tudunk meg, hogy a szerzők célja inkább a gyűlöletbeszéd-vita finomítása és a különbségek érzékeltetése volt, mintsem egy összefoglaló jellegű konceptuális mű

szerkesztése. E tekintetben a kötet más utakon jár, mint a pár évvel ezelőtt megjelent testvérkönyv, az Ivan Hare és James Weinstein által szerkesztett *Extreme Speech and Democracy*⁴, amely szisztematikusán végigjárta a vita határterületeit. A Herz–Molnár kötet négy része inkább lazán szervezett egységek. Már a négy rész címéből is kiderül, hogy azok nem alkotnak átfogó tematikai egységeket (I. Áttekintés; II. Finomítások és elhatárolások; III. Egyenlőség és Félelem; IV. Nemzetközi jog). A kötet tartalmaz néhány újraközlést is, mint amilyen például a kötet legértékesebb részeihez tartozó Michael Rosenfeld-tanulmány,⁵ amely kiváló áttekintést nyújt a különböző országok gyűlöletbeszéd-szabályozásairól; vagy az angolszász világ gyűlöletbeszéd-vita állóvizébe újra követ hajító Jeremy Waldron tanulmánya.⁶

Érdekes megvizsgálni, hogy vajon mi az, ami a szerkesztőket e komoly vállalkozásra sarkallta – erről a kötet átolvasása után lehet egy tippünk. Molnár Péter szerkesztő (és szerző) négy interjút is jegyez a kötetben, amelyeket jogtudósokkal (Richard Post és Kenan Malik) és aktivistákkal (Nadine Strossen, Theodore Shaw) készített. Molnár az interjúiban számtalan alkalommal tér vissza egy közelmúltbeli szomorú magyarországi epizódhoz, a budapesti melegfelvonulás 2007-es megtámadásához. A szerkesztő egy idő után azt a már-már repetitív is váló kérdést teszi fel interjúalanyainak, hogy az akkori eseményeket hogyan kellett volna a jognak kezelni? Avagy: történt-e uszítás vagy sem? Mint emlékeztetes, a felvonulást megelőző napokban internetes fórumokon, majd a helyszínen uszítottak a felvonulás résztvevőinek megtámadása érdekében. Ez meg is történt: kövekkel és tojásokkal dobálták meg a felvonulókat a békétlen ellentüntetők. Molnár azon maroknyi magyar közgondolkodók egyike, akik ellenzik a gyűlöletbeszéd tiltását, ám a 2007-es kontextusban elhangzó uszító tartalmakat a szólásszabadság védelmén kívül esőnek tartja. A kötet válogatása az ő dilemmáit tükrözi.⁷ Igaz-e, hogy csakis a gyűlöletbeszéd generális tiltása lett volna alkalmas eszköz a felvonulók védelmére, vagy az a szomorú nyári nap inkább egy állam csődjéről szól, amely még az egyértelmű uszítás esetén sem képes fellépni. Mindezen jellemzők alapján azt gondolom, hogy a kötet leginkább egy korszakos antológiához hasonlítható.

A továbbiakban három téma mentén vizsgálom meg az antológiát: (1) Az igazolás kérdése. Mi igazolja a gyűlöletbeszéd tiltását? (2) Ezt követően a gyűlöletbeszéd-törvények alkalmazási veszélyeit tárgyalom. Itt a csúszós lejtő és a nem szándékolt következmények kérdéskörét járom körül a kötet fejezeteinek segítségével. (3) Végül pedig a hatály kérdését vetem fel: hol kívánjuk (vagy éppen ellenezzük) a gyűlöletbeszéd tiltását?

AZ IGAZOLÁSI KÉRDÉS

A Herz–Molnár kötetben legalább három igazolástípussal találkozunk: filozófiai, szociológiai vagy hatékonysági, történeti igazolások a gyűlöletbeszéd tiltása mellett vagy ellen.

Jeremy Waldron fejezete kétségtelenül az egyik csúcspontja a kötetnek.⁸ Waldron kihívást állít Ronald Dworkin legitimációs elméletével szemben. Dworkin, ismert módon úgy tartja, hogy egy demokratikus kormány legitimitásához a polgároknak nem csak szavazatuk (*vote*), de szavuk (*voice*) is kell, hogy legyen.⁹ Ez annak feltétele, hogy még rasszistákkal szemben is (sőt elsősorban velük szemben) legitim módon lehessen végrehajtani olyan törvényi követelményeket, mint amilyenek például az antidiszkriminációs törvények. Waldron tagadja ezt a legitimációs premiszását. A politikai legitimitás egy skálán mérhető, amelyet bár szerinte is lerontanak a gyűlöletbeszéd-törvények, de ez a veszteség vállalandó. Hogy miért? Két okból. A tét az állampolgárok mindennapi egyenlő méltóság tudatának biztosítása.¹⁰ Waldron szerint e törvények célja nem a valódi társadalmi egyenlőség előmozdítása, hanem az, hogy a sérülékeny kisebbségek biztonságban érezzék magukat, még akkor is, ha valóban létezik gyűlölet velük szemben. A gyűlöletbeszédet a mindennapokban létező szimbolikus környezetszennyezésnek lehet felfogni. Waldron szerint ilyen közeg az, ahol a gyűlölet célpontjai nem részesülnek abban a biztonságtudatban, amelyben a közösség egyéb tagjai, és így nem is érezhetik magukat a közösség egyenlő részeinek. A rasszisták jogainak korlátozásának a célja az, hogy a társadalom kisebbségi tagjai a közösség egyenlő tagjainak érezhessék magukat. Mindazonáltal Waldron óvatos javaslatlal él arról, hogy mit is tiltana: megfogalmazása szerint csakis az aljasan szidalmazó kifejezéseket tiltaná, önmagában a gyűlöletes tartalmakat nem. Ezt egy négyes gyűlöletbeszéd-skála felrajzolásán mutatja be: annak kinyilvánításától, hogy valaki tagadja egyes csoportok egyenlőségét a skála odáig megy, hogy valaki TV-n és rádión hív fel a „patkányok és csótányok” kiirtására. Waldron szerint csak

a skála alján elhelyezkedő beszédek tiltását kell előírni. (Így például kérdéses, hogy a holokauszt-tagadás büntetése beleesne-e a tiltás kategóriájába.) Sőt, Waldron azt is fontosnak tartja, hogy minden negatív vagy gyűlöletes tartalmú szólás tartalma (nem szidalmazó módon) elmondható legyen. Ezért az ideális gyűlöletbeszéd-törvények kivételeket tartalmaznak olyan szólások védelmére, amelyek valamilyen közérdekből fontosaknak minősülnek. Waldron írása gazdag érvekben, de legalább három oppozícióba is ütközik a kötetben.

A nemrégiben elhunyt C. Edwin Baker, a szólás- szabadság egyik legkiemelkedőbb teoretikusa azt veti fel Waldronnal szemben, hogy téves az egyenlőség látszatánál vagy érzeténél kezdeni a jó társadalom kialakításának munkáját (3. fejezet). A sérülékeny polgároknak a tettekkel szembeni védelmét kell biztosítani, és komolyan dolgozni kell a tényleges (és nem látszólagos) egyenlőségükért ahelyett, hogy megpróbálnánk elhittetni velük azt, ami nem igaz: hogy polgártársaik egyenlő félként tekintenek rájuk. Az egyenlőség törvényi elrendelése Baker szerint olyan, mint az a múltbeli amerikai gyakorlat, amely előírta az állami zászló előtti (kötelező) és rituális tisztelgést a patriotizmusra nevelés jegyében (és amit a Legfelső Bíróság alkotmányellenesnek talált).

Waldron érvelése azon a kétséges alapon áll, hogy különbséget lehet tenni az aljas és a nem aljas gyűlöletszólások között. Az érvelésének ennél még vitathatóbb premisszája, hogy álláspontja szerint egy gyűlöletbeszédnek az egyenlő méltóságra gyakorolt szisztematikus romboló ereje abból fakad, hogy a megnyilvánulás milyen vulgáris vagy aljas. Nadine Strossen, az amerikai TASZ (az ACLU) korábbi elnöke pont az ellenkezője mellett érvel egy meggyőző példán keresztül (20. fejezet).¹¹ A '80-as években Ronald Reagan elnökjelölti kampányának egyik vezérszólama volt a „*welfare-queen*”-ek azaz a társadalombiztosításon élősködők megszegényítése. Nem kell amerikai történésznek lenni ahhoz, hogy tudjuk, kiket érintett ez a „szimbolikus szennyezés”: a fekete lakosságot. Ugyanakkor nehéz elképzelni, hogy egy ilyen, valóban kártékony beszéddel bármit is tud kezdeni egy gyűlöletbeszéd-törvény.

Waldron Dworkin válasza követi a kötetben (17. fejezet)¹². A mindössze pár oldalas válasz is rámutat a kettejük álláspontja között meglévő egyik alapvető különbségre. Dworkin válasza kijózanítóan hat azokra, akik e vitát az egyenlőség és a szabadság küzdelmeként akarják értelmezni. Az ebben az évben elhunyt Dworkin ismert arról, hogy szakított a liberális tradíció azon hagyományával, amely valamilyen absztrakt szabadságfogalomra építi a jogok megalapozását.¹³ E helyett Dworkin „*az egyenlő figyelem és*

tisztelet elvét” teszi meg a központi fogalommá. Dworkin szerint Waldron rossz helyen alkalmazza ezt az absztrakt egyenlőségi elvet. Az egyenlő figyelem és tisztelet a kormányzattal szemben támasztott legfontosabb rendező elv, de ez nem képezheti a polgárok egymással szembeni viszonyainak rendező elvét. Nem kisebb múlik e megkülönböztetésen, mint a magán- és a közsféra elválasztása. Azért csak a kormányzattal szemben érvényesül ez az elv, mert a kormányzat az, amely kényszerítő hatalmat gyakorol a polgárok felett a törvényein keresztül. Az egyenlő figyelem és tisztelet elvétől elválaszthatatlan az a követelmény, hogy a polgárok magánéletükben etikai függetlenséget kell, hogy élvezzenek. Az etikai függetlenséghez való jog nélkül az állam nem lenne semleges: arról pedig lehet rossz tapasztalatunk, hogy milyen, amikor az állam a törvényei segítségével etikai igazságokat hajt végre. Éppen azért csakis az állammal szemben kérhető számon az egyenlő tisztelet és ráfigyelés elve, nem a polgárok egymás közti viszonyában. Ha a polgároktól is az egyenlő tisztelet és ráfigyelés elvét kérnénk számon, akkor azzal megsértenénk etikai függetlenségüket; ha az államtól nem kérnénk számon az egyenlő tisztelet és ráfigyelés elvét, akkor pedig talaját vesztené az állam legitimitása. Ez alapján az állam nem tagadhat meg például egy közszolgáltatást az emberi egyenlőséget elvető polgártól, de nekem semmilyen kötelességem nincs egyenlő félként bánni egy rasszista honfitársammal.

A figyelmes olvasónak lépten-nyomon *déjà vu* érzése lehet: nincs új a nap alatt. Ismert az a nyolcvanas évekbeli vita, amit Dworkin a feministákkal, mint például Catharine MacKinnon-nal folytatott a pornográf tartalmak tiltásáról.¹⁴ Az akkori érvek nagyon hasonlítanak a mostani vitában elhangzottakhoz: a pornográfia-ellenző feministák a nők helyzetére gyakorolt társadalmi negatív hatása mentén érveltek a pornográfia tiltása mellett, míg Dworkin az etikai függetlenség mellett emelt szót. Talán azt se mellékes megemlíteni, hogy Waldron monográfiája éppen MacKinnonra hivatkozik többször egyetértőleg.¹⁵

A pengeváltást Stephen Holmes írása követi, amely műfajában inkább egy közéleti hetilap polemizáló kommentjéhez hasonlít, mintsem egy szakkönyv fejezetére (18. fejezet).¹⁶ Holmes mindkét állásponttal szemben kételyeket fogalmaz meg, ugyanakkor kritikusabb az amerikai „szólásszabadság-fetiszizmussal” szemben, amelyet szerinte történelmi traumák esetlegességei magyaráznak. A szólásszabadság pártatlan védelme az amerikai baloldal McChartyzmus-traumájából és a jobboldal minden állami szabályozástól való félelméből fakad elsősorban. Holmes helyesen mutat rá a normatív vita egyik lényegi vonására: míg Dworkin az állami legitimitációnak egy

szűk fogalmát veszi alapul, addig vitapartnere épp azt tágítja. Viszont Holmes általában szkeptikus a filozófiai igazolásokkal szemben, ezért a gyűlöletbeszéd tiltása melletti álláspontja azon a nem túl meggyőző érven alapul, hogy tudjuk, hogy a jog megfelelő eszköz az indulatok (mint amilyen a „bosszú”) megfékezésére. Holmes kommentje így nem meglepő módon egy cinikus megjegyzéssel zárul, amely szerint az amerikai szólásszabadság-fetiszizmust annak biztos tudata tartja életben, hogy az Obamát majomnak kikiáltók (és kiabálók) soha nem fognak hatalomra jutni. Erre a történelemkönyvek (és a magyar irodalom egyes szerzői is¹⁷) azonban máshogy emlékeznek: a szólásszabadság erős alkotmányos védelme az USA-ban éppen abban az időszakban formálódott, amikor mindennaposak voltak az utcai összecsapások a déli rasszisták és a polgári jogi harcos között – ekkor még korántsem lehetett tudni, hogy ötven év múlva fekete elnöke lesz az Egyesült Államoknak.

Az igazolás filozófiai kérdéseit boncolgatja két másik ismert szerző is a kötetben: Frederick Schauer írása,¹⁸ valamint a könyvet nyitó Robert Post interjú.¹⁹ Post legitimációs elmélete egy színvonalas variáció a dworkini legitimációs tételre, amelyről Post meggyőzően bizonyítja, hogy mennyire mélyen fekszik az amerikai alkotmányjogban. Post kitart a mellett az értelmezés mellett, amely a közvita szabadságába ágyazza a liberális demokráciában megválasztott kormány és törvényeinek legitimitását. Frederick Schauer egy ennél sokkal problematikusabb igazoláselméletet vizsgál: ez a John Stuart Mill-féle episztemológiai érv a szólásszabadság védelméről. Közismert, hogy Mill szerint azért kell tartózkodnunk a szólás korlátozásától, mert nem tudhatjuk előre, tudásunk melyik szeletéről fog később kiderülni, hogy az téves. Vagy ezt megfordítva: még a hamis tételek vitatása is hozzájárul az igazság kutatásához. Schauer érdekes tanulmányával szemben elsőre talán fel lehet vetni, hogy a milli premissza teszteléséhez könnyű célpontot választ: a holokausztagadás büntetését. Schauer érvelése szerint a milli igazolás általában nem alkalmas a szólásszabadság igazolására, mert annak két premisszája nem érvényesül általánosságban. Egyrészt nem igaz az, hogy egy társadalomban a legfőbb érték az igazság felfedezése lenne, ezért mindent ennek kell alávetni (még azt is, hogy egy ideig a hamisság ül tort). Másrészt a tisztaeszleli vérvád vagy a holokausztagadás tévhitének továbbélése mind-mind jó okot adnak arra, hogy ne higgyük el, hogy a tévhitnek felett az igazság szükségszerűen győzni fog. Az, hogy a két premissza általánosságban nem érvényesül, még nem jelenti azt, hogy szűkebb körben se lennének igazak. Schauer szerint a milli episztemológiai

giai érv a széles értelemben vett akadémiai szabadság védelmében bír igazi meggyőző erővel. Az akadémiai kutatás célja pontosan az igazság kutatása, és az akadémia reflexív közegében valóban lehet alapja annak a belátásnak, hogy az igazság képes meggátolni a tévhitek terjedését.

A gyűlöletbeszéd tiltása mellett elgondolkodtató történeti érveket hoz fel Julie C. Suk tanulmánya.²⁰ Suk fejezete a holokauszt-tagadás és a gyűlöletbeszéd tiltásának franciaországi történetét elemzi. Ez egészen 1939-re nyúlik vissza, amikor a törvényhozó az egyre nyomasztóbb antiszemitizmus elleni fellépésként fogadta el a *Marchandea-törvényt*, amely egy antiszemitizmus-ellenes gyűlöletbeszéd-törvény volt. A közéleti antiszemitizmust ekkor már az egyre hatalmasodó náci Németország kívülről, a francia jobboldal pedig belülről fűtötte, így az a vészesen közelgő történelemmel szemben hatástalannak bizonyult – ami önmagában tanulságul szolgálhat. Az antiszemita kollaboráns Vichy-kormány megalakulása utáni egyik első²¹ tette a *Marchandea-törvény* demonstratív hatályon kívül helyezése volt. Ez a gesztus így egyértelműen az államilag támogatott antiszemitizmus jelképévé vált. A felszabadulás utáni köztársaságok természetesen a bűnös rendszertől való elhatárolódás jegyében léptek fel. Így a későbbi gyűlöletbeszéd-törvények elfogadása és narratívája a Vichy-rendszerrel szembeni köztársasági legitimitáció részeként értelmeződött, ahol a *Marchandea-törvény* fontos hivatkozási alappal szolgált. Suk érdekesen írja le, hogy a francia felfogásban a jog mint történelemformáló eszköz milyen centrális szerepet játszik. Ez kevésbé csoda egy olyan országban, amely a polgári demokráciák közül talán a legtöbb alkotmányt fogyasztotta el. Franciaországban a politikai változásokat szorosan követi a jogi változás: az emléktörvények és a gyűlöletbeszéd tiltása a kollektív történelemírás eszközeiként foghatóak fel.

Jamel Greene hasonló módon a szólásszabadság és a történelmi-társadalmi folyamatok kapcsolatát vizsgálja, ő az Egyesült Államok vonatkozásában.²² Greene közvélemény-kutatási adatokkal cáfolja azt a széles körben vallott nézetet, hogy az európai és az amerikai eltérő szólásszabadság-értelmezés főként ellentétes „kulturális DNS”-einkre lenne visszavezethető.²³ Sokunk számára meglepő adat lehet, hogy 1997-ben az amerikai közönség az európaihoz hasonló arányban támogatta a szólásszabadság korlátozását a gyűlöletbeszéd érdekében. Ám 2002 óta a közvélemény-kutatások is tükrözik a kontinensek közti különbséget: az amerikaiak többsége ellenzi a gyűlöletbeszéd tiltását, az európaiak támogatják. Hogy ez a szólásszabadságba vetett hit a liberális szellemiségből, a 9/11-et követő nacionalizmusból,

vagy még rosszabb forrásokból táplálkozik, csak tárgyalni lehet. Greene szerint a leegyszerűsítő sztereotípiákkal szemben több komplex faktornak is köszönhető a szólásszabadság abszolutista védelmének amerikai doktrínája. Ilyen faktorok voltak például a széttagolt szövetségi rendszer; a nagyobb társadalmi mobilitás, ahol egy hátrányos kisebbség tagjainak mindig több lehetősége volt a velük szemben toleránsabb tagállamokba menekülni; és a kormányzati szabályozással szembeni valóban mélyen gyökerező félelem. Ám mindezekhez az is kellett, hogy a társadalmi egyenlőségért folytatott küzdelmek során soha nem alakult ki számottevő alulról jövő kezdeményezés a gyűlöletbeszéd tiltására. Nem volt olyan alkotmányozási-történelmi momentum, mint amilyenről Suk ír Franciaországgal kapcsolatban.

Szándékosan az igazolási csoportok végére hagytam a hatékonysági érveket. Úgy tűnik, bizonyos közegben az egyedüli meggyőző ereje a hatékonysági érvelésnek van. Ez alatt azokat a típusú érveket értem, amelyek szerint a gyűlöletbeszéd tiltásáról alkotott véleményünk azon múlik, hogy mi számít hatékony fellépésnek a gyűlölettel és a társadalmi egyenlőtlenségekkel szembeni küzdelemben. Hatékony módszernek tekinthető-e a gyűlöletbeszéd tiltása? Értethető, hogy népszerű ez az igazolási érv. Ezt a vitát tipikusan liberális közgondolkodók, alkotmányjogászok folytatják egymással, akiknek kiemelkedően fontos a gyűlöletbeszéd áldozatainak társadalmi felemelése. A kötetben a legegyszerűsebb szólásszabadság-védő álláspontot valló Nadine Strossen megfogalmazásában ez úgy hangzik, hogy ő és a hozzá hasonló jogvédők semmiképpen sem osztják a „csak ne csináljunk semmit” álláspontját és különleges felelősséget éreznek a valódi társadalmi egyenlőségért folytatott küzdelemben.²⁴ Az a probléma az ilyen típusú igazolással, hogy amikor végül ellenőrizhetetlen és vitára alkalmatlan hatékonysági érvek feszülnek egymásnak. Ahogyan ez az egész vita, úgy ez a kötet sem mentes az ilyen zsákutcás érveléstől. Arról, hogy ez az álláspont nem oldalfüggő, elég szemeztetni a kötetből. Nem túl plauzibilis érv a tiltás ellen, hogy a gyűlölködő szólás még több szólást vált majd ki. Strossen szerint a gyűlöletbeszédet mint társadalmi jelenséget azért nem szabad tiltani (többek között), mert az hatékony társadalmi ellenreakciókat képes kiváltani.²⁵ Ezt a hatékonysági érvet talán a legnehezebb ma a szólásszabadság magyar híveinek, például e sorok szerzőjének, hitelesen képviselnie: sajnos ez az ellenreakció nagyon is kétséges. A tiltást pártolók oldaláról Parekh hasonló magabiztossággal állítja, hogy a gyűlöletbeszéd hosszú távon szükségszerűen nagyobb társadalmi diszkriminációhoz vezet.²⁶ Vitathatatlan, hogy gyűlölet- és gyűlöletbe-

széd-mentes közegben biztos, hogy nincs diszkrimináció. De ebből miért következne szükségszerűen a fordítottja? Hogy milyen súllyal, milyen közegben és mi más faktorok járulnak még hozzá a mindennapi diszkriminációhoz, nehezen eldönthető kérdés. Ugyanúgy, ahogy nehéz lenne azt a kérdést megválaszolni, hogy Franciaországban vagy Amerikában van-e kevesebb diszkrimináció, és hogy mindennek mi köze a gyűlöletbeszédhez. Yared Legesse Mengistu is hasonló hatékonysági érvel próbálkozik, amikor a mellett érvel, hogy a jogoknak aktív szerepet kell játszania a szubsztantív egyenlőség (ez alatt elosztási egyenlőséget ért) megteremtésében.²⁷ Ezt a posztulátumot könnyen el lehet fogadni, ugyanakkor Mengistu további bizonyítékok nélkül veszi adottnak, hogy ehhez a gyűlöletbeszéd tiltása egy természetes eszköz.

Ám az csak a kisebb probléma, hogy ezek a hatékonysági viták eldönthetetlenek. A jogokról szóló diskurzusban a hatékonysági érvek veszélyesen aláaknázott területnek számítanak. A jogok egyik legismertebb liberális elmélete szerint az egyéni jogokat pont az különbözteti meg az egyéb legitím egyéni érdekektől, hogy meglétük és védelmük nem társadalmi hatékonyságuk függvénye. Az antiutilitarista liberális jogfelfogás szerint a jogokat még akkor is védeni kell, ha azok megnehezítik egyes pozitív társadalmi célok elérését. Ez az 1978-ban radikálisan hangzó tétel ma már talán nem annyira az. Amikor a bűnüldözés jegyében korlátozni akarják a tisztességes eljáráshoz való jogot, vagy amikor gazdasági hatékonysággal érvelve vonják el a magánpénztári befizetéseket, vagy amikor az állam az elrettentés jegyében halálbüntetést szab ki, akkor nyer ez a jogfelfogás igazi értelmet. A jogok ilyen olvasata alapján irreleváns, hogy a gyűlöletbeszéd hozzájárul-e a társadalmi folyamatok pozitív alakulásához vagy sem. A jogoknak éppen az a célja, hogy az ilyen megfontolásokat margón kívül helyezze.

A GYŰLÖLETBESZÉD-TÖRVÉNYEK JOGALKALMAZÁSI NEHÉZSÉGEI

A második témát a gyűlöletbeszéd-törvények jogalkalmazási nehézségei adják. Ezeket a problémákat a „mission creep”, azaz a gyűlöletbeszéd-törvények eredendő céljával ellentétes alkalmazásával és a jól ismert csúszós lejtővel lehet röviden leírni. E problémakör lépten-nyomon felbukkan e kötetben is. Andrei Richter írása²⁸ az oroszországi és a régió egyéb országaiban az utóbbi évek során elfogadott szélsőséges elleni törvényeket tárgyalja. Richter arról a folyamatról számol be, amelynek során a terrorizmus

elleni harc jegyében a gyűlöletbeszéd kategóriáját lépésről lépésre kitágították a törvényhozók a terrorizmust támogató vagy azzal szimpatizáló tartalmakra. Arról csak sejtésünk lehet, hogy e törvényeknek milyen hatásuk volt a csecsen terroristákra, azt viszont Richtertől tudjuk, hogy a kormánnyal szemben túl kritikus független rádiók és televíziók vegzálására biztosan alkalmasnak bizonyultak.

Yared Legesse Mengistu az etiópiai gyűlöletbeszéd-törvényekről ír.²⁹ Az etnikai összetételében páratlanul színes afrikai ország szigorú törvényeit az oroszországihoz nem fogható tendenciózussággal, ám elsősorban a történelmileg egyébként is hátrányos kisebbségekkel szemben alkalmazzák a jogalkalmazók. Mengistu alapvető fontosságúnak tartja a gyűlöletbeszéd tiltását, ám egy aszimmetrikus alkalmazás mellett érvel. Az antidiszkriminációs jogirodalomból ismert problémát vetíti ki a gyűlöletbeszédre. A szubsztantív egyenlőség eléréséhez az egyenlőtlen helyzetben lévőket illeti meg többletvédelem, még akkor is, ha ez látszólag valamilyen formális egyenlőségbe ütközik. E fejezet jól érzékelteti a jogi szabályozás örök dilemmáját. Egy előítéletekkel teli társadalomban kevés okunk van feltételezni, hogy a jogalkalmazók ne tükröznék vissza a társadalmi előítéleteket. Nem kell messzire mennünk elrettentő példákért. A magyar büntető jogalkalmazás abszurditása, hogy az eredendően a sérülékeny kisebbségek védelmére alkotott gyűlöletbűncselekmény tényállást a romákkal szemben alkalmazzák a nem roma csoportok védelmében.

A Mi a baj a vallás gyalázásával? című fejezetben Kwame Anthony Appiah egy hasonló pragmatikus érvet bont ki a vallás gyalázását büntető törvényekkel szemben.³⁰ A történet ismert: az ENSZ Emberi Jogi Tanácsa a vallásgyalázás tiltása mellett foglalt állást (nem kötelező) nyilatkozatában.³¹ Appiah elfogadja, hogy érhet olyan sérelem egy vallásos embert vallásosságában, amellyel akár a törvényhozónak is foglalkoznia kell, sőt elvben egy ilyen törvényt akár még el is tudna képzelni. Ez a sérelem a becsületsértéshez hasonló természetű. Ám mégis a törvényhozói tiltásokkal szemben foglal állást, nem kis részben a létező törvények kiábrándító tapasztalata miatt. A vallások gyalázását tiltó törvényeket leggyakrabban vallási kisebbségek elnyomására és az egyébként is hatalmon lévőkre érdekében használják a kormányok.³² Ezt a gyanút csak erősíthetik az ENSZ-beli vallásgyalázást elítélő kísérletek. A kezdeményezők általában olyan vallásilag homogén, többnyire autokratikus politikai berendezkedésű országok, ahol a vallásgyalázással szembeni védelem a domináns vallás védelmét és a vallási kisebbségek elnyomását szolgálják.

A gyűlöletbeszéd-törvénnyel szemben felhozott jogalkalmazási érvek komoly súllyal esnek latba a magyarországi vitában is. Nehéz is elképzelni egy vitát a szólásszabadságról anélkül, hogy ne merülne fel a csúszós lejtő érve: ha egyszer elindul a szólásszabadság tiltása az alapján, hogy valamit károsnak tartunk, akkor nehéz elképzelni, hogy későbbi jogalkotások ne találjanak újabb káros tartalmakat.³³ Jó példa erre a világ egyik legtágabb büntetőjogi hokauszt-tagadást tiltó szabálya, amely a magyar büntető törvénykönyvet gazdagítja – ez a nemzetiszocialista vagy kommunista rendszerek bűneinek nyilvános tagadásáról szóló 333. §. Ugyanígy a jogalkalmazás kritikája is szükségszerűen része e vitának. Miért gondoljuk, hogy éppen a gyűlöletbeszéd-törvényt alkalmazzák konzekvensen a jogalkalmazók? A 2007-es meglefelvonulás megtámadása épp az ellenkezőjéről tanúskodik: még nyilvánvaló esetben sem léptek fel a nyomozó hatóságok.

Mindezek a felvetések jogosak, mégis azt gondolom, hogy ezeket nem szabad döntő érvként kezelni. A csúszós lejtő ellenérv önmagában semmit nem mond arról, hogy a szűken értelmezett gyűlöletbeszéd tiltása elfogadható-e. Egy törvénynek első értékelési szempontja az, hogy céljai és elvei helyesek-e, nem pedig az, hogy ha a törvényt rossz jogalkalmazás követi, akkor az eredeti célját nem lesz képes elérni. Akkor járunk el helyesen, ha a törvény optimális változatát vesszük a vita alapjául. Ezért a szűken vett, a sérülékeny társadalmi kisebbségek védelme érdekében hozott szóláskorlátozás helyességéről szóló vitában nem hiszem, hogy komoly súllyal esnek latba a vallási érzékenységek és az eredeti céljaiból kiforgatott többségvédő eszközzé váló gyűlöletbeszéd-törvények esetei. Ha nem így járnánk el, és döntő érvként kezelnénk a csúszós lejtőt, akkor elesnénk attól a lehetőségtől, hogy koherensen kérjük számon a társadalmi egyenlőséget előmozdító törvények helyes alkalmazását. Az egyenlő bánásmódot előíró törvényekkel vagy a gyűlölet-bűncselekményekkel szemben ugyanígy felvethető lenne a félrevitt jogalkalmazás veszélye. Amikor a hazai szélsőségesek „a magyarok védelmét” kérik számon az antidiszkriminációs törvényen, vagy amikor a romákat ítélik el magyarelles gyűlölet-bűncselekményért, akkor a csúszós lejtő érv e kontextusban logikusan e törvényi eszközök feladásához kellene, hogy vezessen. Nem lehet egyszerre számon kérni az antidiszkriminációs törvények helyes alkalmazását az egyik oldalon, míg a másikon a gyűlölet-bűncselekményekkel szemben azt felvetni, hogy a jogalkalmazás szükségszerűen helytelen lesz.

Nem emellett érvelek, hogy ezek a pragmatikus megfontolások soha nem számítanak. A kötetben

Shaw³⁴ is felveti a gyűlöletbeszéd-törvények félrevezető jellegét: egy tiltás bevezetése a lehető legkevesebb politikai költséggel jár, míg a társadalmi egyenlőségek valódi előmozdítása hatalmas forrásokat igényel.³⁵ Stratégiai öngól lenne, ha a szólásszabadság tiltásában merülne ki a társadalmi egyenlőségért folytatott küzdelem. Gyanítom, hogy ez az érv Magyarországon ma perdöntő lehet. De nincs okunk elképzelhetetlennek tartani, hogy ne lenne olyan politika, amely valóban forrásokat kíván előmozdítani a társadalmi egyenlőségek érdekében és ennek részeként, és nem *azt helyettesítőnek* tekint a gyűlöletbeszéd tiltására, még ha ez ma Magyarországon illúzióknak is tűnik. A gyűlöletbeszéd-vita igazi éle akkor válik egyértelművé (és igazán érdekessé), ha a pragmatikus ellenvetéseken túllépünk.

HOL BÜNTESSÜK A GYŰLÖLETBESZÉDET?

A kötetten végigvonul egy helyrajzi kérdés is: hol büntessük a gyűlöletbeszédet? Egyrésztől ez azt a kérdést veti fel, hogy mely fórumok határozzák meg a gyűlöletbeszéd szabályait. Ezt a kérdést járja körül a kötet negyedik, a nemzetközi jogról szóló része. Az ENSZ Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmányában és az Emberi Jogok Európai Egyezményében közös, hogy a gyűlöletbeszéd tiltásának igazoltságát egyik egyezmény sem vitatja.³⁶ Ebből az is kiderül, hogy ha elvi szinten igazoltnak is veszi egy bíróság a gyűlölködő tartalmak tiltását, attól még az értelmezési kérdések nem lesznek feltétlen könnyebbek. Tarlach McGonagle fejezetében³⁷ olvashatunk az utóbbi évek egyik legizgalmasabb ügyéről, amelyet eddig méltatlan csend fogadott a szakirodalomban. A *Féret v. Belgium*³⁸ ügyben a panaszos a belga *Front National* szélsőjobboldali pártjának vezetője, parlamenti képviselője volt, akit újraválasztási kampánya során ítélték el gyűlöletbeszédért. Kampányanyagában, amelyeket az interneten és szórólapokon is terjesztett, a bevándorlókat és a muszlim kisebbséget terroristáknak és általában veszélyesnek írta le, gúnyos módon. A testület 4:3 arányban elutasította a panaszt. Az ügy érdekességét a Sajó András bíró által jegyzett különvélemény adja, amelyhez két bírótárs is csatlakozott. A különvélemény ízekre szedi az elnagyolt többségi döntést, amely figyelmen kívül hagyja a beszéd kontextusát (amely egy politikai választás során hangzik el, ráadásul írásban) és a tartalmát (amely mélyen intoleráns volt ugyan, de erőszakra utaló nyom nem volt).³⁹ Sajó András kiváló különvéleménye arra példa, hogy a gyűlöletbeszéd igazolásán túli jogalkalmazás során felhozott érvek nem fel-

tétlen különböznek magától a szólásszabadság igazolási érveitől.

A helyrajzi kérdés egy másik értelemben is felvethető: milyen közegben kívánjuk érvényesíteni a szólásszabadság-normákat vagy a gyűlöletbeszédet tiltó szabályokat? A tömegtájékoztató eszközökön,⁴⁰ a nyilvános fórumokon, az internetes chatszobákban vagy éppen az egyetem falai közt? Arthur Jacobson és Bernhard Schlink fejezete⁴¹ árnyalja az amerikai szólásszabadság korlátlanágáról alkotott képet. Három olyan területet mutatnak be, ahol az állami kártérítési szabályok (munkahelyi zaklatás), az állami szabályozástól való félelem által szült önszabályozás (audiovizuális médiák *standard-and-practice code*-jai) vagy az egyetemek döntéshozóinak szabályai (kampuszok beszédsszabályzata) az európai szólásszabadságnál is szigorúbb normákat eredményeznek. A „Gyűlöletbeszéd és önkorlátozás című fejezet mellett érvel, hogy az egyértelmű és transzparens állami szabályozás, amely tipikusan a büntetőjogi kogens normáiban ölt testet Európában, paradox módon kevesebb beszéd cenzúrázásához vezet, mint a drákóinak tűnő amerikai partikuláris magánszabályok. A munkahelyi zaklatás miatti büntető kártérítésektől való félelem a munkáltatókat különös szigorra sarkallja. Hasonló módon a rádiók és a televíziók kényesen ügyelnek arra, hogy se az állami szabályozást, se saját piaci érdekeiket ne sértsék. E médiumokban elhangzó beszédeket a nyilvánosság előtt a szerzői jogi szabályok által elzárt „*standard-and-practice code*”-ok alapján szűrik gondosan. Európában ismeretlenek az egyes amerikai egyetemeken létező kogens egyetemi beszédkódexek, hiszen a büntetőjogi tiltás már eleve jogon kívül helyezi a gyűlöletbeszédet. Igen ám, de a szabály alkalmazóinak (amelyek többnyire diák- vagy egyetemi tanácsok) közelsége miatt az egyetemi beszédkódexek végeredményben jóval szigorúbb cenzúrához vezethetnek, mint az egyetemi közegben elvéve kikényszerített büntetőjog. E problémákra vet érdekes fényt Theodore Shaw a vele készült interjúban.⁴² Amerika legismertebb kisebbségvédő szervezetének (NAACP) korábbi elnöke arról beszél, hogy Amerikában a szólásszabadságot garantáló Első Alkotmánykiegészítés nem csak mint a kormányzati hatalmat korlátozó, de mint jogon kívüli kulturális norma is létezik. Így az olyan magáncenzori kísérletekkel szembeni ellenállásban (mint amilyen a kampuszkódexekkel szemben kialakult) gyakori az alkotmány normájára hivatkozni. Ez a szólásszabadság-norma magánfelek közti alkalmazásának ingoványos területére vezet minket.

Azon a területen, ahol Jacobson és Schlink paradoxont lát, ti. hogy a büntetőjogi tiltás („mennyiségileg”) kevesebb szóláskorlátozással jár, én inkább egy

helyes distinkcióra bukkanok: a magán és a köz elválasztásának elvét tükrözik az amerikai szabályok.⁴³ Először is vegyük észre, hogy a gyűlöletbeszéd tiltása ellen eddig e kötetben jelenlévő önkormányzati-legitimációs igazolási elvek egyikéből sem fakad, hogy a munkahely vagy az egyetem zárt közegében miért ne lehetne a munkáltatónak vagy az egyetemi szenátusnak joga a gyűlöletbeszédet tiltani. Ellenében a politikai közösséggel, amelybe beleszülünk, az életünk magánintézményeibe saját választásaink nyomán kerülünk. A szólásszabadság demokratikus igazolása szerint a szabad szólás erős védelme a legitim kormányzás alapja: a közösségi döntésekkel egyet nem értőkkel szemben is legitim e döntések kikényszerítése, amennyiben az egyet nem értők ellenállásukat szabadon kifejezhetik. Am sem a munkahely, sem az egyetem nem tart igényt ilyen legitimitásra. Semmi kivétnevelőt nem látok abban, hogy ha egy munkahelyen tiltják a nők szexista zaklatását, vagy ha a homofób egyetemisták nem gyűlölködhetnek a kampuszon.⁴⁴ A Shaw által leírt romantikus Első Alkotmánykiegészítésben egy nem is feltétlenül ártatlan szólásszabadság-fetiszmus megnyilvánulását látom. Ez annak fel nem ismeréséből adódik, hogy az államra és a magánszféra intézményeire vonatkozó rendező elvek különböznek. Dworkinnal egyetértve azt gondolom, hogy Waldron téved, amikor magánviszonyokban érvényesíti azt az egyenlőségigényt, amit az állammal szemben várunk el. De azok az amerikai közírók is tévednek, akik szerint a szólásszabadsággal ellentétes a gyűlöletbeszéd nem jogi normák, így elsősorban kulturális normák általi üldözése.⁴⁵ Ilyen félreértés a „politikailag korrekt beszédmód” megkövetelésében a szólásszabadság illegitim korlátozását látni. Ma Magyarországon éppen az a baj, hogy nincs ilyen kulturális norma sem a köz-, sem a magánszférában. Ennek hiánya nem a szólásszabadság, hanem az erősebb diadala a gyengébb felett. Strossen ezzel összhangban írja: „Egyáltalán nem látok ellentmondást aközött, hogy valaminek az elmondásához jogi értelemben joga van valakinek, de aminek kimondása súlyos társadalmi következményekkel kell, hogy járjon. Semmi gond nincs azzal, hogy a saját szólásszabadság-jogunk használatán keresztül olyan klímát teremtünk, amiben vannak olyan beszédek, amit bár továbbra is bárkinek joga lesz kimondani, de mi mégis azt gondoljuk, hogy az helytelen, gonosz és veszélyes – röviden ezek olyan szólások, amelyekről mi azt gondoljuk, hogy nem szabadna kimondani.”⁴⁶

Mindebből nem következik, hogy szólásszabadság-kérdések az állami szabályozáson kívül ne vetődnének fel. De az igen, hogy egy, a közösség által mindenkire rákényszerített jogi norma (mint amilyen a gyűlöletbeszéd tiltása) igazoltsága (vagy annak hiá-

nya) nem feltétlenül igazolja egy hasonló gyökerű kulturális norma (szólásszabadság mint érték) alkalmazását a magánszférában.

ÖSSZEGRZÉS

A *The Content and the Context of Hate Speech* sok szempontot és egymással szemben álló álláspontot jelenít meg alaposan és érdekesen. A két szerkesztő, Michael Herz és Molnár Péter választásai úgy fedik le a kortárs gyűlöletbeszéd-vita fontos szeleteit, hogy egyáltalán nem válnak önismétlővé. Az nem tudható, hogy a szerkesztő dilemmáinak eloszlátásához a kötet elegendőnek bizonyult-e, az viszont biztosan kiderül, hogy a gyűlöletbeszéd kérdése olyan alkotmányjogi kulcstéma, amely ellenáll a könnyű válaszoknak. A kötet erényeiről mindent elmond, hogy mindkét szenvedélyesen vitázó oldal meríthet muníciót belőle a vita következő körére.

JEGYZETEK

1. *The Content and Context of Hate Speech*, eds Michael HERZ – Péter MOLNÁR, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.
2. A jogirodalomban Sadurski és Priban ír a gyűlöletbeszéd-törvények kelet-európai alkalmazásáról. A mellett érvelnek, hogy e törvényeket ritka esetben hajtják végre. Jiří PRIBAN – Wojciech SADURSKI: *The Role of Political Rights in the Democratization of Central and Eastern Europe*, in Wojciech SADURSKI (ed.): *Political Rights Under Stress in 21st Century Europe*, Oxford, Oxford University Press, 2006, 224–224.
3. A vitaindító cikk és az első válasz: M. TÓTH Balázs – TORDAI Csaba: A gyűlöletkeltő szólásról, *Magyar Narancs*, 2013. július 25.; HEGYI Szabolcs – SIMON Éva: Felesleges ráfizetés, *Magyar Narancs*, 2013. augusztus 15.
4. Ivan HARE – James WEINSTEIN (eds): *Extreme Speech and Democracy*, Oxford, Oxford University Press, 2009.
5. Michael ROSENFELD: Hate Speech in Constitutional Jurisprudence: A Comparative Analyses, in HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 242–289. Ez a munka a szerző azonos címmel 2003-ban megjelent tanulmányán alapszik, kiegészítve azt néhány új fejleménnyel. Az eredeti megjelenés helye: 24 *Cardozo Law Review*, 2012. 1523.
6. Waldron a kötetben közölt tanulmánya ugyanabban az évben megjelent monográfiájának részeként is. Jeremy WALDRON: *The Harm in Hate Speech*, Harvard University Press, 2012.
7. Molnár saját fejezete is erről tanúskodik: a szerző a büntetőjog helyett az oktatás és széles értelemben vett közművelést ajánlja, az uszítási mérce pontosítása mellett. Lásd Péter MOLNÁR: Responding to „Hate Speech” with Art, Education and the Imminent Danger Test, in HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 183–197.
8. Jeremy WALDRON: Hate Speech and Political Legitimacy, in HERZ – MOLNÁR (1. vj.), 329–340, Lásd ebben a számban: Gyűlöletbeszéd és politikai legitimitáció (ford. Salát Orsolya), *Fundamentum*, 2013/4, XXX
9. Ronald DWORKIN: Foreword in Ivan HARE – James WEINSTEIN (eds): *Extreme Speech and Democracy*, Oxford, Oxford University Press, 2009.
10. Waldron ezen írása egy nagyobb elméleti projekt részemét képezi, amely az emberi méltóságot vizsgálja. Waldron az emberi méltóságot mint státuszt értelmezi, és ezen az alapon vizsgál résztémákat, mint a gyűlöletbeszéd, hajléktalanság stb. Lásd például Jeremy WALDRON: *Dignity, Rank, and Rights: The 2009 Tanner Lectures at UC Berkeley* 09–50, 2009. szeptember 1.)
11. HERZ – MOLNÁR (1. vj.), 383.
12. Ronald DWORKIN: Reply to Jeremy Waldron, in HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 341–344. Lásd ebben a számban: Válasz Jeremy Waldronnak (ford. Salát Orsolya), *Fundamentum*, 2013/4, XXX.
13. Vö. Isaiah BERLIN: A szabadság két fogalma (ford. Erős Ferenc és Berényi Gábor), Budapest, Európa Könyvkiadó, 1990.
14. Ronald DWORKIN: *Do We Have a Right to Pornography?* *Oxford Journal of Legal Studies*, vol 1. 1981, 177–212. Dworkin pornográfiával kapcsolatos írásai magyarul Ronald DWORKIN: A nők és a pornográfia (ford. Kozma Zsolt), *Jogállam*, 1994/1, 72–84; Ronald DWORKIN: A cenzúra új térképe (ford. Sarkadi Borbála), *BUKSZ*, 1994/3, 379–382.
15. Lásd például WALDRON (5. vj.), 73–74.
16. Stephen HOLMES: Waldron, Machiavelli and the Hate Speech, in HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 345–351. Lásd ebben a számban Waldron, Machiavelli és a gyűlöletbeszéd (ford. Salát Orsolya), *Fundamentum*, 2013/4, XXX.
17. TÓTH Gábor Attila: *A szólástilalom közvetlen veszélye. Jogtudományi Közlöny*, 2010/2. 83–89. TÓTH Gábor Attila: *A szólás méltósága*, Századvég, 48. (2008). 123–133.
18. Frederik SCHAUER: Social Epistemology, Holocaust Denial, and the Post-Millian Calculus, in MOLNÁR–HERZ (1. vj.), 129–143.
19. Interview with Robert Post, in MOLNÁR–HERZ (1. vj.), 11–36.
20. Julie C. SUK: Denying Experience: Holocaust Denial and the Free-Speech Theory of the State, in MOLNÁR–HERZ (1. vj.), 144–163.
21. Julie C. Suk, in HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 156.
22. Jamal GREENE: Hate Speech and the Demos, in HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 92–115.

23. Jamal GREENE, in HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 115.
24. Interview with Nadine STROSSEN, in HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 384.
25. Uo. 387.
26. Bhikhu PAREKH: Is There a Case for Banning Hate Speech? In HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 45.
27. Yared Legesse MENGISTU: Shielding Marginalized Groups from Verbal Assaults Without Abusing Hate Speech Laws, in HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 356.
28. Andrei RICHTER: One Step Beyond Hate Speech: Post-Soviet Regulation of “Extremist” and “Terrorist” Speech in the Media, in HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 290–305.
29. Yared Legesse MENGISTU: Shielding Marginalized Groups from Verbal Assaults Without Abusing Hate Speech Laws, in HERZ–MOLNÁR (1.vj.), 352–377.
30. Kwame Anthony APPIAH: What’s Wrong with Defamation of Religion? In HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 164–182.
31. UN Human Rights Council, Resolution 13/16, Un. Doc. A/65/53 (25th March, 2010).
32. APPIAH, in HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 181.
33. Vö. Interview with Theodor Show, in HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 405.
34. Uo. 403.
35. Ugyanebben a szellemben érvel két alkotmányjogász a magyarországi vitában: SOMODY Bernadette – SZABÓ Máté Dániel: Hamis megnyugvás, *Magyar Narancs*, 2013. szeptember 12.
36. Toby MENDEL: Does International Law Provide for Consistent Rules of Hate Speech? In HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 417–429.
37. Tarlach McGONAGLE: A Survey and Critical Analysis of Council of Europe. Strategies of Countering for “Hate Speech”, in HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 456–498.
38. *Féret v Belgium* App no 15615/07 (ECHR, 10 Dec 2009).
39. Az a különvéleményben megjelenő érv már inkább problémás, miszerint a panaszos beszéde azért sem büntethető, mert az szűk értelemben nem rasszista, hanem „csak” xenofób volt, ami így már nem tartozik az európai történelem által már megbélyegzett gyűlölet körébe. *Dissenting Opinion of András Sajó Joined by Vladimiro Zagrebelsky and Nona Tsotsoria*.
40. Ennek nehézségeiről a nemzetközi szabályozás oldaláról lásd Monroe E. PRICE: Orbiting Hate? Satellite Transponders and Free Expression, in HERZ–MOLNÁR, 514–538.
41. Artur JACOBSON – Bernhard SCHLINK: Hate Speech and Self-Restraint, in HERZ–MOLNÁR, 217–241.
42. Interview with Theodor SHAW, in HERZ–MOLNÁR, 399–416, 403.
43. A médiára vonatkozó szabályok kérdéskörét innentől zárójelbe teszem, az itt elmondottak arra nem vonatkoznak.
44. Az amerikai közeg okán magánegyetemekről írok csak. Az állami egyetem problémáját zárójelbe teszem itt.
45. Erről lásd STROSSEN, in HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 378–398.
46. HERZ–MOLNÁR (1. vj.), 393–394. A fordítás tőlem származik – Sz. T. A kiemelések az eredeti szövegben szerepelnek.